

יוסף נדבה: בין אבשלום פיינברג לז'ק מאריטן

יומניו ואיגרותיו של אבשלום פיינברג, גיבור גיל"י, שיצאו לאור זה־מקורב, הם בבחינת ספר וידוי והתגלות. משקפים הם כבאספקלריה מאירה פרקי־חיים קצרים, סוערים ורוטטים—בבואה נאמנה לדמותו של צעיר ארצישראלי בדור התחייה. עם זאת, הרי אלה קטעי־חוויות וקרעי־פרשיות; אין בהם מן השלמות הביוגרפית.

אחת התקופות העלומות בחיי אבשלום היא תקופתו הפאריזאית. קרוב לחמש שנים עשה בבירה הצרפתית (מ־1904 עד 1909, בהפסקות קצרות של שהייה בשווייץ וביקורים בארץ־ישראל); בן 15 היה כאשר נקלע אליה לראשונה—נער חסון ומפנה־חיים, פקוח־עין וברוך־כשרון, שלבו פתוח ונפשו צמאה לדעת, להרפתקה ולמעש—ובשובו לארץ והוא בן 20 כבר היה בוגר לכל דבר ובעל השקפת־עולם עברית־לאומית מגובשת ומוצקה. אין ספק שפאריז השרתה עליו מרוחה ומתרבותה ובמידה רבה עיצבה את דרך הגותו. בן המושבות העבריות בארץ השוממה־למחצה נשם מלוא ריאותיו את אווירו המפעים של "כרך־האורות". לשונות רבות היו שגורות בפיו, אך דומה כי לצורך יצירה ושירה היטיב להשתמש בצרפתית אף יותר מאשר בעברית. דודתו הצעירה של אבשלום, ד"ר אלקסנדרה (סוניה) בלקינד, אחות אמו, ולימים הרופאה העברית הראשונה בארץ־ישראל—היא שהיתה לו בחזקת "שושבינה" בסביבה החדשה והיא שהכניסתו לחוג אנשי־הרוח הצעירים שבתוכם התהלכה היא עצמה. באותן שנים השתלמה ד"ר בלקינד בלימודי־הרפואה ובתוך כך קשרה קשרי־ידידות עם סטודנטים בסורבון, בהם רא'יסה וז'ק מאריטן. עד־מהרה געשה אבשלום בן־בית בשתי המשפחות ויחסי־הרעות האמיצים שנוצרו נתקיימו כל ימי־חיו.

רא'יסה היתה אשה מיוחדת־במינה, בת למשפחה יהודית בשם אומאנצוף, שהיגרה לצרפת מרוסיה עקב רדיפות היהודים. אביה היה חייט (וכוזה נשאר כל ימיו), ואמה בת שוחט. לכאורה יהודים פשוטים, אך על ייחוסה ועל אבות־אבותיה לא פסקה רא'יסה להתגאות עד מותה (ב־1960). אביה־זקנה מצד אמה היה חסיד חכם ונערץ, שהזכיר לה את "בעל־התהילים" לשלום אש, ואילו אביה־זקנה מצד אביה היתה סגפן שכל ימיו גזון בלחם צר ומים־לחץ וציפה בקוצר־רוח למשיח. בילדותה קיבלה רא'יסה חינוך דתי כבת־יהודים כשרה, למדה את סיפורי־המקרא, שמרה את השבת ונשאה בלבה מתוך יראה ואהבה את זכר לילות־ה"סדר" של פסח.²

בת עשר היתה רא'יסה כאשר השתקעה משפחתה בפאריז, וכמעט מיד החל מפנה באורח־חיה: היא הסתגורה מהוד העולם החדש הסובב אותה. הוריה הוסיפו לחיות כדרך יהודים מסורתיים, שמרו את מצוות הדת ודיברו אידיש. לא כן רא'יסה, שהוקסמה מסביבתה הנוצרית ואט־אט ספגה אל קרבה את הרוח הצרפתית. נקודת־

המפנה בחייה היתה בחורף 1900, כאשר פגשה לראשונה את ז'ק מאריטן. לימים סיפרה היא עצמה ביומנה על פגישה גורלית זו. בצאתה יום אחד, שרויה בדיכאון, משיעור בפילוסופיה בסורבון, עצר אותה "צעיר בעל פנים עדינות, בלורית סבוכה של שער צהבהב, זקנקן קל ושחוח קימעה".³ הוא ביקש ממנה להצטרף לוועד של סטודנטים ששקד אז להקימו בנסיון לחולל בצרפת תנועת-מחאה נגד ההתעללות של שלטונות הצאר ברוסיה בסטודנטים מהפכניים. חישימהר התאהבו זה בזה, בון, אך עיכבו את נישואיהם עד נובמבר 1904, כי תחילה לא מלאה לבה של ראיסה להכאיב להוריה. הם התחתנו בטכס נוצרי.

מאריטן נמנה עם גדולי הדור, פילוסוף והוגה-דעות צרפתי-קאתולי, המבקש להחיות את הזרם ה"ניאו-תומיסטי". נכד הוא למדינאי הצרפתי הדגול ז'יל פאבר. בשעתו היה מטובי תלמידיו של ברגסון, אך לימים נעשה בעל-פלוגתה שלו. בשנים שלאחר מלחמת-העולם השנייה שימש שגריר צרפת בוותיקן. ביומניה מעידה ראיסה על עצמה שכל מה שעשתה בחייה וכל עשרה הרוחני מבעלה בא לה, ואילו מאריטן מציין בהקדמה ליומניה כי היא היתה מקור ההשראה שלו, וכי כל שעלה בידו להגשים בדרך-יצירתו בזכותה בא לו.⁴ מבחינת תכונות-נפש היה בשניהם הרבה מן הניגוד הקטבי. הוא מתון, שקול, אמון על תורת ההגיון, ואילו היא כולה רגש, מקודשת לחוויה הסנטימנטלית, נתונה למצבי-רוח של תוגה ודיכאון ופועלת על-פי מה שמכונה במדרשים "אצטגנות-הלב".

משנתוועד אבשלום ב-1904 לזוג מאריטן למד לחבב את שניהם, איש על-פי דרכו ותכונותיו המיוחדות. הרקע היהודי של ראיסה היה קרוב ללבנו.⁵ יפיה קסם לו והוא התאהב בה.⁶ רגשנותה מצאה הד גם בנשמתו. בתקופת-געורים זו התיסר אבשלום הרבה בהירהורי מוות והתאבדות.⁷ הגיגים אלה היו מסימני הדור, רגשות משותפים למשוררים בני כל העמים בראשית המאה, ובכל ניביה של ראיסה היתה תמיד נימת-אמת. אבשלום נמשך אליה לפי שגם הוא, חרף הריאליזם המפוכח בגישתו לבעיות-החיים, ראיית הדברים כמו שהם, חי במישור הנשגב, וברוח התמימות הגדולה שאפיינה אותו לא ראה גם הוא כל חולין בחיים והעטה על הכל הילה רומנטית. יותר משהיתה ראיסה יפת-תואר במובן המקובל של המושג נתברכה בזן מיוחד. פניה היו מצועפים במין דוק חלומי והפיקו ארשת-פחדים—דמות אשה מעונה ונרדפת. שושנה פיינברג-וילבוש, אחותו הבכירה של אבשלום, שראתה את הזוג מאריטן לפני מלחמת-העולם הראשונה, מעידה על ראיסה שכל חזותה אמרה "בת-ישראל כשרה". סבורה היא שאילו הכיר אותה הצייר היהודי שאגאל (והוא אמנם הכירה), היה מבקש לעשותה דגם לנערה יהודית מסורתית. אך אולי דווקא "רוחניותה", השתקעותה בחיי-נפש והתערטלותה מחיי המציאות, הן שהכבידו על יצירת מגע "אנושי" אתה. היתה בה קנאות שאינה יודעת סייג. חיי הדת והפולחן מילאו את כל ישותה. עד היום זכורים לה לשושנה וילבוש טכסי האדיקות שערכה ראיסה ב"קתדרלה" שהקימו להם בני הזוג מאריטן בביתם בוורסאי ואשר בה עשתה ראיסה שעות רבות יום-יום בתפילה ובפזיזים מזמורים ובהשתכחות-נפש.⁸

אלוהים ונשמה—אלה היו עיקר עיסוקיה. הפל דנה באור הדוקטרינה הנוצרית, ודומה היה שמכירה היא את קדושי הכנסיה יותר מאשר את האנשים שסביבה; ליתר דיוק: ידידיה ה"ארציים" נראו לה בדמות הקדושים משכבר-הימים, ובעלה שלה היה בעיניה בחזקת המלאך עדין-הנפש המלווה אותה כשליח ישו.

יחסי אבשלום וז'ק התרקמו על מישור מציאותי הרבה יותר. פעמים דנו יחד גם בענייני אמונה, ואף ז'ק הצטיין באדיקותו הנוצרית.⁹ אך רוב שיחותיו נסבו על ענייני ספרות ושירה, יהדות וציונות.

דומה שראיסה היא שחוללה את המהפכה הנפשית הכפירה בחייה שלה ובחיי בעלה, משהחליטו לנטוש את הפרוטסטנטיות ולהיעשות קאתולים. (אמו של ז'ק מעולם לא סלחה לו על "בגידתו" זו). הסופר הצרפתי-הקאתולי ליאון בלוּאָה (שהיה, אגב, אוהב יהודים והרבה לכתוב בגנות האנטישמיות) הוא שהאציל על ראיסה מרוחו והיה (ב-1906) לפטרוגה כאשר נטבלו היא ובעלה לקאתוליות. אף בזאת היתה היא שונה מבעלה: ז'ק לא דחק באחרים להמיר את דתם ולא ראה עצמו "מיסיונר", בעוד שראיסה שמה לה למטרה להכניס את כל ה"תועים" תחת כנפי הכנסיה הקאתולית, ואכן היתה לה יד בהמרת דתם של כמה יהודים בפאריז.¹⁰

התנצרותה של ראיסה (יחד עם אחותה הצעירה ממנה גרה) העציבה את הוריה והעכירה את רוחם למשך שנים רבות. הם היו שסועים בין גאמנות לעם היהודי ולדתו ובין אהבתם העמוקה לבנותיהם. הדים לקרע המשפחתי עולים אלינו מיומנו של ז'ק מאריטן. ב-1 במרס 1907 הוא רושם במקום-שבתם הארעי, בהידלברג: "אני יוצא לפאריז. (מאניה וילבושביץ' כתבה לנו שהורי ראיסה שרויים בייאוש מחמת המרת דתנו, וממררים בככי כל היום). אני סר לביתם. מאניה הסיתה אותם נגדנו. אני מגיע חדור-צער כדי להרגיעם וכדי להסביר להם שילדיהם מצאו את האושר. הסיכויים לשכנע את אמי מועטים עוד יותר". ב-3 במרס הוא מוסיף: "אני סועד סעודת-ערבית עמה ומודיע לה על המרתנו; הדבר הוא כשואה בעיניה.

בגידה בכל תקוותיה ובחלומה לראותני ממשיך את מסורת ז'יל פאבר..."¹¹

מאניה וילבושביץ'-שוחט היתה גיסתו של אבשלום. אחיה נשא את אחותו שושנה לאשה. עבר מהפכני רב-הרפתקות הניחה מאניה מאחוריה כשעלתה לארץ-ישראל ב-1904 והצטרפה לאגודת "השומר". ב-1906 יצאה לפאריז כדי לעמוד על דרכי פיתוח המשק במושבות צרפת; היא התגוררה בחדר אחד עם ד"ר אלכסנדרה בלקינד וכך התוודעה גם היא לזוג מאריטן. גורלם של הורי ראיסה נגע, כנראה, ללבה והיא לא השפילה להסתיר את רגשותיה אפילו במעמדם של הזוג מאריטן. ממילא מובן שבכך עוררה עליה את מורת-רוחם, ולכן אין ז'ק נרתע מלציין ביומנו (פאריז, 20 ביולי 1908): "אבשלום (פיינברג) היקר שלנו מודיענו דברים מצערים על מאניה. היא שרויה באומללות בשל שגעון-גדלות מוסרי מדומה (ובשל הפרעה נפשית)."¹²

הרבה טרחה ראיסה בשנים שלאחר-כך להבקיע את חומת האיבה שקמה בינה

לבין הוריה בשל המרת דתה, ובתוקף קנאותה לחצה על שניהם להתנצר, וזה אולי הצד הטראגי ביותר בתולדות משפחתו של אותו חייט יהודי פשוט. לבסוף הכריעה אהבתו לבנותיו את הכף: על ערש-מותו—שלושה ימים בלבד בטרם ישיב את רוחו לבורא—הובא אל תחת כנפי הכנסיה (פברואר 1912), במעמד בתו, חתנו וכוהן-דת. הכרעת התנגדותה של האם הצריכה מאמץ ממושך וקשה שבעתים. ראיסה מספרת כי זוועות הפוגרומים שנתנסתה בהם אמה ברוסיה מולדתה הרתיעו אותה מן הנצרות: "אמי זכרה אותם עד ימי זקנתה, וזכרון הצלב, שנישא ברמה בשעת הפוגרומים, עיכב זמן רב את המרת דתה". לבסוף עלה בידי ראיסה לשדל אף את אמה להיפנע!¹³

בחוגם של מאריטן התודע אבשלום אל עוד כמה אישים דגולים שלימים יצאו להם מוגיטין, כגון אַרנסט פסישארי (נכדו של אַרנסט רינאן) המשורר, ושארל פגי, המשורר המיסטי-הסוציאליסטי המופלא והמורד במוסכמות. אוהב-ישראל אמיתי היה פגי, בין הראשונים שיצאו להגנתו של דרייפוס, ידיד-נפש לברנאר לאזאר היהודי. אין ספק ששיחותיו עם אבשלום הפרו את שדה הכרתו, ובצעיר הארצישראלי הגאה, הלוחם בעל הנפש הפיוטית, ראה טיפוס עברי חדש. לימים כתב ב"מחברתו": "מכיר אני את העם הזה היטב. בכל עור גופו אין מתום, מקום ללא פצע ישן, ללא כאב נושן, ללא צער מסותר, וללא זכר לצער מסותר, לצלקת, לפצע ולחבורה שמקורה בארצות-המערב או בארצות-המזרח. נושאים הם את צערם שלהם ואת צער זולתם".¹⁴ בבית אומאנצוף הכיר אבשלום טיפוס ססגוני אחר—יהודי ליטאי, "בעל חוטם פחוס ווקן-אדום ומדולדל, היורד על-פי מידותיו"—הרי זה ד"ר שארל רפפורט, שלימים נעשה מנהיג קומוניסטי בצרפת, עד ל"משפטי-מוסקבה". רפפורט נתן לראיסה שיעורים פרטיים בתולדות הפילוסופיה.¹⁵ בחוגם של מאריטן הכיר אבשלום גם משורר אחר—אַגנדרה ספיר, ידידו של זנגוויל,¹⁶ מי שנעשה לימים ציוני, התייצב במשלחת הציונית לוועידת-השלום.

קשה היתה פרידתו של אבשלום מן הזוג מאריטן כשם שהצטערו אף הם על שובו לארץ-ישראל. ב-10 ביוני 1909 רושם ז'ק ביומנו: "הערב יוצא אבשלום לדארמשטאט ואחר-כך לארץ-ישראל. לפני צאתו קיבל מידי מזכרת—משפית דמוית כנסיית הנוטר-דאם דה-לה-ויקטואר, תוך הבטחה לשמור עליה לנצח. הועלתה הצעה שישע לקנדה. הוא נקרא לחזור לארצו בתוקף המברקים של הוריו".¹⁷ משחזר אבשלום לארץ הוסיף לשמור על קשר-מכתבים עם הזוג מאריטן, עד שפרצה המלחמה ב-1914 ושוב לא התחדש; משנפל אבשלום במדבר, בינואר 1917, נשארו הזכרונות בלבד. כשנתגלו עצמותיו של אבשלום בעקבות מלחמת-יוני, הודעתו על כך לז'ק מאריטן וביקשתי ממנו כי יעלה בשבילי על הפתב כמה מזכרונותיו. בתשובתו מטולוז (לשם יצא לנופש, בפקודת רופאו) מיום 17 בדצמבר 1967 כתב: "מכתבך גגע מאד ללבי ועלי להתנצל על תשובתי הקצרה; הנני כורע תחתי מעומס העבודה וכוחותי כלים לגמרי. אבשלום פיינברג היה ידיד יקר מאד ללבי; ראיסה, אחותה וירה ואני אהבנוהו אהבת-נפש, ומה שכתבת לי בדבר גילוי

עצמותיו עורר בי התרגשות עמוקה. למרבה-הצער אין מצב-בריאותי מרשה לי להעלות זכרונות על הכתב; הגני שולח לך בזה העתק של קטע ממכתב של אבשלום שנשמר בידי; אולי מצויות בין ניירותי תעודות אחרות, שאינן תחת ידי כגון אלא הן מוצפנות במחסן אצל אחד מידידי. אם אוכל למצוא איזה ידיעות העשויות לעניין אותך, לא אִמנע מלשלחן אליך."

הקטע האמור הוצא ממכתבו של אבשלום שנכתב בראשון-לציון ב-25 בדצמבר 1909, והוא בעצם ברכה לקראת השנה החדשה:

"השנים נוקפות בזו אחר זו והן געשות שחורות ועצובות משנה לשנה, ואילו רגשי הפליאה ואולי גם רגשי קוצר-הרוח גוססים בקרבי וסופם להיעלם חי-שמהר. מי-יתן והאורות המיוחלים יציפו אתכם לקראת השנה הממששת-יבאה אהת-ועד (ואפשר לומר: לבצח). אשר לי, שרוי אני בשעת חסד: השעה שתיים אחר חצות, בחמש אקום ממשכבי ובשש תזרח השמש—השמש המדיחה את כל רוחות-הרפאים הללו—ומראה הרי-יהודה המופזים בקרניה יתן בי כוח לעבוד. הרים מוארים אלה חיזקו לבבות רבים לפני, ואני מקווה כי יוסיפו לבצר את לבבות האנשים כאשר אני עצמי אהיה לחלק מאדמתם המקודשת. ז'ק! אני מעלה לך רוב-יקר ומבקש ממך חסד: כתוב לי! אני מחבק את כולכם. אבשלום."

במכתב נוסף (מיום 19 בינואר 1968) הודיעני מאריטן בעצער שאין הוא עוצר כוח לכתוב מאמר על אבשלום, אך סבור הוא כי בפגרת-הקיץ ישעשה בקולבסהיים, במקום בו שמורים ניירותיו, יעלה בידו למלא את בקשתי. בינתיים שלח לי את ספרו: "המסתורין של ישראל"—קובץ מסותיו ומאמריו על גורל העם היהודי ומלחמתו שלו באנטישמיות לכל צורותיה. רוחו של אבשלום מרחפת זעיר-פה זעיר-שם על רחשי אהבתו של מאריטן ליהודים. לנוכח השתיקה הגדולה, שירדה על העולם הנוצרי ערב מלחמת-יוני, יש כמדומה משמעות מיוחדת לדבריו אלה:

"פאראדוקס משונה הוא בעינינו נסיון של המדינות השכנות לשלול מן הישראלים את הטריטוריה היחידה בכל ההיסטוריה האנושית שעליה יש זכות-עם ודאית, מוחלטת, אלוהית, שאינה ניתנת לעירעור: כי עם-ישראל הוא העם היחיד בעולם שניתנה לו ארץ אחת, היא ארץ-כנען, מיד האלוהים, האל האחד, אל עליון בורא-עולם ויוצר האדם. מתן ארץ-ישראל לשבטי ישראל על-פי צו ממעל הוא ענין שבאמונה לגבי הנוצרים כלגבי היהודים... חושב אני כי אף בקרב אותם יהודים שנטשו כל אמונה דתית נשארה ודאות זו—ולו גם מודחקת אל הבלתי-מודע—בתורת יסוד משכנע, שאינו ניתן לעירעור, כי בשובם לארץ-ישראל שבים הם לביתם שלהם"¹⁸.

מכתביו של מאריטן לאבשלום אבדו בארץ-ישראל בצוק-העתים של מלחמת-העולם הראשונה, אך הדעת נותנת כי איגרותיו של אבשלום לזוג מאריטן עוד שמורות אי-שם על אדמת צרפת. בנובמבר אשתקד מלאו לז'ק מאריטן תשעים שנה; טוב אין בכוחו לפשפש בארכיונו, אך ביום מן הימים הם עתידים להיפתח ואפשר שמתוכם תיחשף לפנינו תקופת-הנעורים הסוערת של אבשלום, על מאווייו האישיים

ושאיפותיו הלאומיות, ובכך תתגלה חוליה אחת נוספת בשרשרת של חיים טרופים אך ברוכי-חזון ועתי-ריסמל.

הערות

- ¹ אבשלום (כתבים ומכתבים), ערך והקדים "קווים למונוגרפיה" אהרן אמיר, הוצאת שקמונה, חיפה, 1971.
- ² ראה Raïssa Maritain, *Les Grandes Amitiés*, Paris, 1941, עמ' 14-17.
- ³ שם, עמ' 52.
- ⁴ שם, עמ' 8.
- ⁵ בית אומאג'וץ, כאמור, היה פתוח לפניו; לאחר שנים רבות עדיין זכר אפיזודות זעירות מתקופת הסתופפותו בבית זה בפאריז. ראה אבשלום (כתבים ומכתבים), עמ' 118, מקום שהוא מספר על כווייה שנכווה אביה של ראיסה ברותחים ובגללה רותק למיטתו משך ששה שבועות.
- ⁶ שם, עמ' 18. היתה זו אהבה אפלטונית; היא היתה קשישה ממנו בשש שנים.
- ⁷ ראה, למשל, מכתביו אל רבקה אהרנסון באבשלום, שם, עמ' 44, 48, 59 ועוד.
- ⁸ זאת סיפרה לי גב' שושנה וילבוש, תושבת חיפה.
- ⁹ כאשר מנסה אבשלום לדמיין בעיני-רוחו מה עושה ידידו בשעה מסוימת, הוא מניח שהוא "מתפלל... לפני צלבו, ושוכב לישון שנתי-ישרים".—אבשלום, עמ' 44.
- ¹⁰ היא עצמה מעידה על משימתה זו ביומניה: ראה *Journal de Raïssa*, Paris, 1963, עמ' 108. אולי משום כך ראתה עלבון לעצמה שאבשלום גילה אדישות גמורה לכל נסיגותיה לאלפו את דעת "אלוהים האמיתי", ואפשר שכאן הסבר לעובדה שאין היא מוזכרת את אבשלום ביומניה. אבשלום עצמו, מספרת אחותו שושנה, אף שלא היה דתי, חיבב את המסורת. תמיד עשה כמיטב יכלתו להגיע לבית אמו בחדרה לפני כניסת השבת כדי לגרום קורת-רוח לעזרת-הבית, הצעירה רחל, ילידת חברון. הוא קידש על היין ובכך גמל לה חסד, כי בלי ה"קידוש" לא היתה השבת מקודשת בעיניה. ראוי לציין כי במעמקי גפשו שנא אבשלום את הנצרות רודפת היהודים. ראה, למשל, יחסו ל"כמרים" שחתרו לקנות את קרקעות קיסריה ב-1911. תמונת הצלוב וצילצול פעמוני הכנסייה החרידותו משלוות-נפשו: "כי בשם האיש המעונה מענים אותנו זה אלפיים שנה". אבשלום, עמ' 52.
- ¹¹ *Carnet de Notes*, Paris, 1965, עמ' 57-58.
- ¹² שם, עמ' 72. כאשר נפגשתי עם מאניה וילבושביץ' שוחט בתל-אביב ב-1958 סיברה לספר לי על שהייתה בפאריז בתקופה הנדונה.
- ¹³ *Journal de Raïssa*, עמ' 169-170. נטייתה ל"מיסיונריות" מבצבצת בשורות רבות ביומניה של ראיסה. בתקופת שהותה, יחד עם בעלה, בארה"ב, הגיעה אליהם הידיעה על מותו של אנרי ברגסון (ב-4 בינואר, 1941). דומה שחירף הצער על האבדה מוצאת היא קורטוב נחמה בעובדה ש"כותבים לנו מצרפת שהוא הוטבל לנצרות", וכאן מתקומם חושו המדעי של בעלה, הרואה חובה לעצמו להעיר: "ידיעה זו לא היתה מדויקת. ברגסון היה מומר בלבד והיה חדור באמונת הנצרות, אך הוא לא הוטבל, כפי שהכריז הוא עצמו בצוואתו: הוא היה מבקש להיטבל לולא חשש כי ייראה שעל-ידי כך הוא מנתק עצמו מן היהודים הנרדפים".—שם, עמ' 271. ראוי להוסיף כי חורבן יהודי אירופה זיעזע עמוק את ראיסה, והיא מתנה את צערה על ששת המיליונים שהושמדו במכתבה (מיום 24 בדצמבר 1945) לעססה בלקינר, דודניתו של אבשלום, אף היא ידידה לבית מאריטן, אך

בסופו של דבר ניכר היה בה בראיסה שיכול עולמה הדתי לחסנה בסני החורבן הנורא של עמה-לשעבר.

¹⁴ Cahiers de la Quinzaine, XI, p. 12. פגי נהרג בקרב על המארנה בספטמבר 1914.

¹⁵ Journal de Raïssa, עמ' 46.

¹⁶ אבשלום, עמ' 135.

¹⁷ Carnet de Notes, עמ' 76.

¹⁸ Le mystère d'Israël, Paris, 1965, עמ' 243.